

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ

Γυναικείες και Ανδρικές
Αναπαραστάσεις στην ελληνική
παιδική και εφηβική λογοτεχνία

ΕΜΦΥΛΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΓΙΑ ΕΦΗΒΟΥΣ

Δημήτρης Πολίτης

Επικουρος Καθηγητής Τ.Ε.Ε.Α.Π.Η. Πανεπιστημίου Πατρών

Η έννοια του όρου «αναπαράσταση» συνιστούσε πάντα ένα ανοιχτό ζήτημα στη Θεωρία της Λογοτεχνίας, ενώ η προβληματική του συνεχίζει να επηρεάζει άμεσα ή έμμεσα κάθε θεωρητική αναφορά στη λογοτεχνική γραφή (Bessière, 2010: 491, Mitchell, 1990: 11-22). Είτε ορίζοντάς την ως ένα πλέγμα από σημεία, ιδέες, συμβάσεις ή σύμβολα –μέσω των οποίων αποδίδονται γλωσσικά αντιλήψεις, αισθήματα, κοινωνικά στερεότυπα, πολιτισμικά κεκτημένα, βιώματα ή επιθυμίες (Αναγνωστοπούλου, 2010: 13)— είτε ταυτίζοντάς την ουσιαστικά με τις «φантаσιώσεις» του υποκειμένου της γραφής (Baudry, 1990: 54-90), η λογοτεχνική «αναπαράσταση» εκδηλώνει φανερά την πρόθεσή της να αγνοεί τις λεξικολογικές απαιτήσεις της πιστής απόδοσης και να υιοθετεί μάλλον τις φιλοσοφικές προεκτάσεις της πλατωνικής «μίμησης», προκειμένου να σχολιάζει την εξωκειμενική πραγματικότητα και να ελέγχει τη σχέση μυθοπλασίας-πραγματικότητας, αξιοποιώντας τη συμβολική χρήση της γλώσσας και παραπέμποντας σε σύνθετες διεργασίες μυθοπλαστικής κωδικοποίησης (Hawthorn, 2002: 170-171). Προσδιορισμένη, μάλιστα, ως «έμφυλη» στην προοπτική της λογοτεχνικής γραφής για το εφηβικό αναγνωστικό κοινό, η «αναπαράσταση» παρουσιάζει ειδικό ενδιαφέρον, αφού συνιστά μία άλλη «πραγματικότητα» που ανακαλεί ή αναπαριστάνει ως ένα βαθμό τον έμφυλο εμπειρικό κόσμο με τον τρόπο της παρουσίας ή της απουσίας (Bessière, 2010: 491), ενώ διεκδικεί κυρίως τη δική της αλήθεια και συνδέεται δυναμικότερα με τις αναγνωστικές διαδικασίες που μία τέτοια γραφή εγκαινιάζει. Η σχέση των έμφυλων ρόλων, τους οποίους αναλαμβάνουν οι κατά κανόνα έφηβοι μυθιστορηματικοί ήρωες,* με τις αναγνωστικές απαιτήσεις, τις οποίες προβάλλουν τα λογοτεχνικά κείμενα πάνω στους έφηβους αποδέκτες τους, φαίνεται ότι καθορίζει διαχρονικά την ιδιαιτερότητα της μυθιστορηματικής γραφής για εφήβους και κατευθύνει τις σύγχρονες θεωρίες που την ερμηνεύουν ή εμπνέουν τις προσεγγίσεις της

* Η χρήση του αρσενικού γένους στο πλαίσιο της παρούσας εισήγησης δε συνιστά αποδοχή της παρωχημένης αντίληψης για το «ισχυρότερο» ή «επικρατέστερο» (βιολογικό ή κοινωνικό) φύλο, αλλά είναι δηλωτική της γραμματικής υποκατηγορίας των ονομάτων (έφηβος/έφηβη, ήρωας/ηρώιδα, αναγνώστης/αναγνώστρια) και επιλέγεται για λόγους οικονομίας.

(Connell, 2006: 1-2). Αυτή ακριβώς η σχέση, συναιρώντας τη δυναμική των έμφυλων αναπαραστάσεων με τις διαδικασίες της αναγνωστικής τους πραγμάτωσης, προσανατολίζει την αναζήτηση της παρούσας εισήγησης και διαμορφώνει το πλαίσιο αναφοράς της, που συγκροτούν δύο βασικοί άξονες: η προβολή της ουσιαστικής συνεισφοράς των Σπουδών του Φύλου στη σύγχρονη μελέτη της Λογοτεχνίας για Εφήβους (Κανατσούλη, 2008: 16, 62) και η ανάδειξη θεωρητικών παραμέτρων του λογοτεχνικού φαινομένου, όπως για παράδειγμα της έννοιας του «υπονοούμενου αναγνώστη», οι οποίες αποδεικνύονται καταλυτικές στην κατανόηση της «εφηβικής ποιητικής» τόσο σε επίπεδο γραφής όσο και σε επίπεδο ανάγνωσης (Thomson, 1990).

Ο όρος «Σπουδές του Φύλου», ο οποίος εκλαμβάνεται κατά κανόνα ως επιστημονικό-τερος σε σύγκριση με τους παλαιότερους «Φεμινιστικές/Γυναικείες Σπουδές» (Verbun, 1996: 34), «Φεμινιστική Θεωρία» ή «Φεμινιστική Κριτική», συγκεντρώνει γύρω του θεωρητικούς και κριτικούς που μέσα στο πλαίσιο μεταδομιστικών θεωρήσεων των λογοτεχνικών κειμένων προσπαθούν να αρθρώσουν ένα διαφορετικό λόγο, λιγότερο μονομερή και περισσότερο πειστικό σε σύγκριση με τον αμιγώς φεμινιστικό. Χωρίς να υποτιμούν την αξία της φεμινιστικής επίδρασης στις λογοτεχνικές σπουδές ή να αποποιούνται, ουσιαστικά, τις εννοήσεις με τις οποίες τους έχει εφοδιάσει για τη μελέτη των λογοτεχνικών κειμένων, ιδιαίτερα εκείνων που απευθύνονται στα παιδιά και στους νέους (Paul, 2009: 202-226), οι μελετητές αυτοί δεν επιδιώκουν να καταξιώσουν την πολιτική δυναμική του γυναικείου κινήματος ή να επιχειρηματολογήσουν κατά της καταπίεσης και υπέρ της χειραφέτησης του γυναικείου φύλου (Connell, 2006: 1-29). Αποφεύγοντας την έμφαση στα στερεότυπα για τους ρόλους των (βιολογικών) φύλων ή στο σεξισμό, κάνουν λόγο για πολλούς ανδρισμούς και ποικίλες θηλυκότητες, ενώ διευρύνουν διεπιστημονικά τις προσεγγίσεις τους με τη συμπερίληψη αρχών από τη Θεωρία της Λογοτεχνίας και τις Πολιτισμικές Σπουδές (Paul, 2009: 204-206). Επιπλέον, εστιάζοντας την προσοχή τους στην προβληματική του όρου «φύλο» και στη συνακόλουθη διάκριση του βιολογικού φύλου από το κοινωνικό –η οποία παραπέμπει, βέβαια, «στην πολιτισμική διαφορά των γυναικών από τους άνδρες», αλλά βασίζεται στον βιολογικό διαχωρισμό του αρσενικού από το θηλυκό (Connell, 2006: 50)– υπερβαίνουν ως αναχρονιστική και αδιέξοδη την παραπάνω διάκριση, για να υποστηρίξουν ότι το «κοινωνικό φύλο» είναι εκείνο που οργανώνει τις αναπαραστάσεις μας σε κείμενο και σε εικόνα, ενώ προσδιορίζει τις υποκειμενικές μας θέσεις μέσα από τα κείμενα, ώστε, τελικά, να δομεί κειμενικά αναπαραστάσεις και «Λόγους» (Verbun, 1996: 35). Κάθε κείμενο μπορεί να θεωρηθεί «Λόγος» που, αν και δίνει την εντύπωση ότι παρουσιάζει ή αντανάκλα μία εξωτερική πραγματικότητα, στην ουσία συνίσταται σε αναπαραστάσεις, δηλαδή σε «ρηματικούς σχηματισμούς» που είναι ιδεολογικά προϊόντα των ιστορικών συνθηκών μίας δεδομένης εποχής (Abrams, 2006: 316). Αν όμως η αναπαράσταση ως πλέγμα συμβάσεων ή συμβόλων οργανώνει και εκθέτει την αντίληψή μας για τον κόσμο ή/και για τον εαυτό μας, ο «Λόγος», όχι ως κυριαρχούσα και

αποκαλυπτική απόδειξη σκέψης αλλά ως ολότητα μέσα στην οποία μπορεί να καθοριστεί τόσο η διάχυση όσο και η ασυνέχεια του υποκειμένου της σκέψης (Foucault, 1987), εκφράζει το κοινωνικό φύλο μέσα σε ένα ασταθές σύστημα γνώσης και εξουσίας, μέσα σε «πολυσύνθετα και μεταβαλλόμενα συγκείμενα δικτύων σχέσεων εξουσίας» που συγκροτούν το έμφυλο υποκείμενο (Connell, 2006: 11), όπου αναδεικνύονται οι υπερ-έμφυλες δυνατότητες, αμφισβητούνται οι «έμφυλες βιαιότητες» ή βεβαιότητες και δεν τηρούνται συμβατικές διακρίσεις, για παράδειγμα παιδί-ενήλικος, αρσενικό-θηλυκό (Paul, 2009: 215, Χαλκιά, 2011). Συνεπώς, το κοινωνικό φύλο καθορίζεται κοινωνικο-πολιτισμικά, χαρακτηρίζεται από «παραστασιακή επιτελεστικότητα», η οποία συνίσταται σε ενεργήματα που επαναλαμβάνονται και παράγουν την έμφυλη ταυτότητα ή την υποβάλλουν σε νέες σημασιολογήσεις σύμφωνα με τις επικρατούσες κάθε φορά κοινωνικο-πολιτισμικές κανονικότητες, ενώ προηγείται του βιολογικού που αποτελεί ρηματική απόρροια του κοινωνικού φύλου και όχι φυσική προϋπόθεσή του (Butler, 2009). Κάθε εννοιολόγηση του φύλου διαμεσολαβείται, λοιπόν, από κοινωνικοπολιτισμικά νοήματα και πρακτικές, από ιδεολογικά ή πολιτικά προτάγματα, με αποτέλεσμα κάθε εμμονή στη γνωστή διάκριση περί εγγενών διαφορών ή ομοιοτήτων να ελέγχεται ως άτοπη. Ως κοινωνική δομή το φύλο μπορεί κάλλιστα να υπερβεί παρόμοιους διαχωρισμούς ή καθολικότητες, δίνοντας έμφαση στην ετερογένεια συγκεκριμένων καταστάσεων και απομακρύνοντας, τελικά, τη συζήτηση για το φύλο από τη διάκριση που βασίζεται σε ομοιότητες ή σε διαφορές, αφού θεωρούνται δεδομένες οι ασυμμετρίες ακόμη και σε ομοιογενείς ομάδες ή στην ομοιογενή αντίληψη-αντιμετώπιση των ατόμων που τις αποτελούν (Brown, 1995: 59). Αν, λοιπόν, δεχτούμε ότι κάθε ομοιότητα ή διαφορά σε σχέση με το φύλο είναι κοινωνικο-πολιτισμική κατηγορία που συγκροτείται ιστορικά και όχι βιολογικά, τότε θα οδηγηθούμε εύλογα και στην παραδοχή ότι η μυθοπλαστική διαχείριση της έμφυλης διάστασης των «Λόγων» δεν μπορεί παρά να προσδιορίζεται και αυτή κοινωνικο-πολιτισμικά. Μία τέτοια παραδοχή έχει ιδιαίτερη σημασία στο χώρο της Λογοτεχνίας για Εφήβους με δεδομένη την αντιδραστική λειτουργία της στα κοινωνικο-πολιτισμικά δεδομένα, στις ιδεολογικο-πολιτικές αντιλήψεις ή προκαταλήψεις που αναπαριστάνει λεκτικά, ενώ πραγματώνεται αναγνωστικά με τρόπους που δε βρίσκονται έξω από κοινωνικο-πολιτισμικά συγκείμενα. Εξάλλου, αυτά τα συγκείμενα διαμορφώνουν τον «ορίζοντα προσδοκιών» των αποδεκτών της μυθοπλασίας και την εικόνα τους ως (υπονοούμενων) αναγνωστών, που υπολανθάνει μέσα στα κείμενα, καθώς και την πραγματική σχέση τους με τους δημιουργούς των κειμένων, τους συγγραφείς. Γίνεται, έτσι, προφανές ότι η όλη προβληματική του φύλου αναδεικνύει θεωρητικές παραμέτρους της λογοτεχνικής επικοινωνίας, οι οποίες αποδεικνύονται θεμελιώδεις για την κατανόησή της και δεν μπορούν να αγνοηθούν.

Η έννοια του «υπονοούμενου αναγνώστη» που σχετίζεται άμεσα με τη Θεωρία της Αισθητικής Ανταπόκρισης του Wolfgang Iser θα μπορούσε να χαρακτηριστεί τομή στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τη δυναμική της λογοτεχνικής γραφής και τις

δυνατότητες της αναγνωστικής της πραγμάτωσης, ενώ η αξιοποίησή της έχει επεκταθεί τόσο πολύ στο χώρο της Λογοτεχνίας για Παιδιά και Νέους, ώστε να αποδεσμεύεται από την αρχική φαινομενολογική εμμονή του δημιουργού της και να αναδεικνύεται σε κινητήρια συνισταμένη της αναγνωστικής διαδικασίας και σε βασική ορίζουσα κάθε θεωρητικής μελέτης της Λογοτεχνίας. Ως ένας «ρόλος που προσφέρεται από το κείμενο» (και διέπεται από τις διαθέσεις του «πραγματικού» αναγνώστη, όταν αυτός αποδεχτεί το ρόλο του και επιδιώξει να πραγματώσει ένα κείμενο εντοπίζοντας και ακολουθώντας «εκλεκτικά» τις προδιαγραφές του «υπονοούμενου» αναγνώστη) (Iser, 1978: 36), ως «μοντέλο» που κάνει δυνατή την περιγραφή των δομημένων νοημάτων του λογοτεχνικού κειμένου ή ως «θέση» (άποψη, σκοπιά) από την οποία ο πραγματικός αναγνώστης μπορεί να δομήσει το νόημα εκείνο προς το οποίο τον έχουν καθοδηγήσει οι δομές του κειμένου (Iser, 1978: 38), ο «υπονοούμενος» (ή «λανθάνων») αναγνώστης «κατασκευάζεται» λεκτικά από τον συγγραφέα, ο οποίος «κατασκευάζει» και το δεύτερο εαυτό του (Iser, 1974: 30). Αυτό σημαίνει ότι ο συγγραφέας είναι υποψιασμένος, είτε το ομολογεί είτε όχι, για την εικόνα του πιθανού αποδέκτη του, τουλάχιστον τη στιγμή της συγγραφής, αντλώντας από κοινωνικο-πολιτισμικά δεδομένα, από έμφυλες και λογοτεχνικές συμβάσεις, από αντιλήψεις και συναισθήματα, δηλαδή από στοιχεία που συγκροτούν το πλαίσιο αναφοράς του, το δικό του απόθεμα. Επιπλέον, ένας συγγραφέας που προσδιορίζεται κοινωνικο-πολιτισμικά προσδιορίζει αναπόφευκτα και τον αναγνώστη του (αρχικά υπονοούμενο) με παρόμοιο τρόπο. Ένας πραγματικός αναγνώστης, ωστόσο, είναι ήδη προσδιορισμένος κοινωνικο-πολιτισμικά ή ιδεολογικο-πολιτικά, αφού κατά την αναγνωστική πράξη μεταφέρει το δικό του απόθεμα ατομικών εμπειριών και συλλογικών εγγραφών, διαθέτει το δικό του «ρεπερτόριο», για να συναντήσει το κείμενο και να το εξερευνήσει. Άμεσα συνυφασμένα με έναν τέτοιο αναγνωστικό ρόλο είναι και τα ζητήματα της ταυτότητας του φύλου, τα οποία, πέρα από τις κοινωνικο-πολιτισμικές ή άλλες παραμέτρους τους, προβάλλονται εντονότερα στα λογοτεχνικά κείμενα για εφήβους, αφού σχετίζονται εμφανέστερα με θέματα αναζήτησης της ταυτότητας κατά τη διάρκεια της εφηβείας (Nikolajeva, 2005: 152). Οπότε, ο συσχετισμός του λογοτεχνικού κειμένου με τις προσωπικές και λογοτεχνικές εμπειρίες, καθώς και με τα πολιτισμικά δεδομένα του υποκειμένου της ανάγνωσης, αποδεικνύεται κεφαλαιώδης. Κατά την πράξη της ανάγνωσης ο κοινωνικο-πολιτισμικά και ιδεολογικο-πολιτικά προσδιορισμένος αναγνώστης θα έρθει σε σύγκρουση με κοινωνικές υποθέσεις, με πολιτισμικές αναφορές και λογοτεχνικές υποδηλώσεις, δηλαδή με στοιχεία της πραγματικότητας που είναι ενσωματωμένα στο κείμενο και πρέπει να τα διαχειριστεί (Iser, 1978: 77). Υιοθετώντας μία αναθεωρητική στάση, η οποία ενισχύει τη δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ της αναγνωστικής συμμετοχής του και των αναπαραστάσεων που την προκαλούν, θα έχει την αίσθηση ότι ολοκλήρωσε την εμπειρία του ως «Λόγος», ως υποκείμενο σκέψης με όλες τις συνέχειες και τις ασυνέχειές του.

Η δυσκολία ταύτισης του πραγματικού αναγνώστη, ωστόσο, με το ρόλο που του επι-

φυλάσσει ο συγγραφέας δεν είναι τόσο προφανής στη Λογοτεχνία για Παιδιά και Εφήβους, επειδή ο τελευταίος προσπαθεί να οικοδομήσει μία σχέση εμπιστοσύνης με τον πρώτο, δημιουργώντας έναν τόνο οικείο και αρκετά «ενήλικο», ώστε να του προσφέρει μία αίσθηση ασφάλειας χωρίς να του προκαλεί υποψίες ιδιοτελούς προστατευτισμού ή ελέγχου («πατρωναρίσματος») (Thomson, 1990: 192). Επιδιώκει, δηλαδή, να του αναστείλει τη δυσπιστία αλλά όχι κάθε αντιρρητική διάθεση, προκειμένου να τον εμπλέξει πιο ενεργά στην αναγνωστική διαδικασία, στην «αλληλεπίδραση» (αλληλενέργεια) που συνιστά κάθε αναγνωστική πράξη. Όταν, ωστόσο, ο πραγματικός αναγνώστης μπορεί να σχηματιστεί μέσα στο κείμενο και την εικόνα του «υπονοούμενου συγγραφέα», τότε νιώθει περισσότερο σίγουρος να εμπλακεί στις αναγνωστικές διεργασίες (Thomson, 1990: 192).

Από τους Αμερικανούς εισηγητές του σύγχρονου μυθιστορήματος για εφήβους (J.D. Salinger, Robert Cormier) και τους Βρετανούς συνεχιστές τους (Melvin Burgess, Kevin Brooks) μέχρι και τους Έλληνες μυθιστοριογράφους (Μάνο Κοντολέων, Βούλα Μάστορη, Βασίλη Παπαθεοδώρου κ.ά.) που έχουν συνδέσει άμεσα τη γραφή τους με την «εφηβική ποιητική» και τη σύγχρονη προβληματική της είναι διαπιστωμένο ότι οι έμφυλες αναπαραστάσεις συνυπάρχουν με ιδιαίτερα απαιτητικές αναγνωστικές διαδικασίες στη Λογοτεχνία για Εφήβους σε τέτοιο βαθμό, ώστε η μυθοπλαστική διαχείριση των αναπαραστάσεων αυτών να συνδέεται σχεδόν αιτιακά και να λειτουργεί μάλλον παραπληρωματικά με την αναγνωστική πραγμάτωσή τους. Μία τέτοια διαπίστωση, μάλιστα, επανατοπισμένη στο πλαίσιο διευρυμένων (ανα)θεωρήσεων, ύστερα και από το «τέλος» της Φεμινιστικής Κριτικής ή τον έλεγχο της αξιοπιστίας κάποιων Θεωριών του Φύλου (Κανατσούλη, 2008: 219-226), αποκτά ξεχωριστό ενδιαφέρον. Υπερβαίνοντας κλασικές συμβολοποιήσεις ή γλωσσικές συμβάσεις, οι αναπαραστάσεις που συγκροτούν την «εφηβική ποιητική» προτάσσουν τη δυναμική της διάδρασης ανάμεσα στη λογοτεχνική παραγωγή για εφήβους και στις κοινωνικές-πολιτισμικές διεργασίες που την υποστασιοποιούν, ανάμεσα στο ενήλικο φαντασιακό και στις εφηβικές πραγματικότητες.

Ο φύλακας στη σίκαλη (1978) του J.D. Salinger, για παράδειγμα, ή *Ο πόλεμος της σοκολάτας* (1993) του Ρόμπερτ Κόρμιερ, για να αναφέρουμε αρχικά δύο έργα-σταθμούς της σύγχρονης Λογοτεχνίας για Εφήβους, αναπαριστούν αυτό που ο R.W. Connell περιγράφει με τον όρο «έμφυλο καθεστώς», έναν όρο που δεν παραπέμπει μόνο στην αναπαραγωγή μίας έμφυλης τάξης σε πλαίσια κοινωνικά αλλά και στην υπέρβασή της ή στην παρέκκλιση από αυτή (Connell, 2006: 143). Ο ανδροκρατούμενος κόσμος τους ουσιαστικά αναπαριστάνει την έμφυλη τάξη της κοινωνίας όχι για να την επιβάλει, αλλά για την αναπροσδιορίσει, για να την αναιρέσει, με τη συμβολή των εφήβων αναγνώστων. Παράλληλα, η βιολογική παράμετρος του φύλου δεν αποσιωπάται, αλλά υποβάλλεται/υποκύπτει στην κοινωνικοπολιτισμική διάσταση που το ενεργοποιεί, χωρίς να προβάλλεται στερεοτυπικά, όπως συνέβαινε για παράδειγμα στη βικτωριανή Αγγλία του 19ου αιώ-

να με τα κοριτσίστικα (Charlotte Yonge, Louisa Alcott) ή τα αγορίστικα (R.M. Ballantyne, R.L. Stevenson, T. Hughes) αναγνώσματα (Reynolds, 2007: 74). Ο Χόλντεν Κόλφιλντ και ο Τζέρι Ρενό, αντίστοιχα, είναι οι κεντρικοί ήρωες των παραπάνω βιβλίων. Φορείς μίας επαναστατικής ορμής για ανεξαρτησία, οι ήρωες αυτοί διεκδικούν το δικαίωμα στην αυτονομία της βούλησης και διασώζουν όλα τα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά του «βιολογικού» τους φύλου: αυθόρμητη αντίδραση, αμφισβήτηση, έντονη συγκρουσιακή συμπεριφορά, τάση για μόνωση, εσωτερική αναζήτηση. Η επικράτηση, καθώς και η σύνδεση αυτής της έμφυλης τάξης, της αρρενωπότητας, με την εφηβεία αυτές τις δεκαετίες εξηγείται εύκολα από τον αποκάλυπτα πατριαρχικό χαρακτήρα της εποχής (Reynolds, 2007: 73). Ο Χόλντεν Κόλφιλντ, σαν άλλος ήρωας του Jack Kerouac και της Λογοτεχνίας των Μπιτ (Beat writers) (δεκαετία '50), στο τέλος της εφηβείας του απορεί για όλα, αμφισβητεί τα πάντα, αγαπάει τη μικρότερη αδελφή του με ανυπόκριτη αθωότητα, εκφράζεται με την ίδια αθωότητα για τον εαυτό του, δεν έχει μεγάλα όνειρα και φιλοδοξίες ή ιδέες για το παρόν και το μέλλον, για τον έρωτα, για τη σταδιοδρομία και την επιτυχία. Δεν του αρέσει ο εαυτός του, δεν του αρέσει ο κόσμος και διακατέχεται από μία τάση φυγής. Απεχθάνεται τα σχολεία που αλλάζει συνεχώς, είναι ειρωνικός με τους δασκάλους του και τον κόσμο των μεγάλων, προσπαθεί να αποδράσει από έναν κόσμο, ενώ ξέρει ότι σύντομα θα γίνει κομμάτι του. Ο δεκατετράχρονος Τζέρι Ρενό μετακομίζει με τον πατέρα του σε μία άλλη πόλη, μετά το θάνατο της μητέρας του, και φοιτά σε ένα καταπιεστικό καθολικό σχολείο για αγόρια. Αποφασισμένος να μην υποκύψει στην εξουσία από όποιον και αν εκπροσωπείται, αρνείται να υιοθετήσει την παράδοση του σχολείου του, δηλαδή να συμβάλει στην καθιερωμένη ετήσια πώληση σοκολάτας, και συγκρούεται με αποτέλεσμα να κινδυνεύσει η ζωή του. Η αδύναμη παρουσία ενός παραιτημένου πατέρα στερεί από τον Τζέρι την έμφυλη διάσταση του ρόλου του, οδηγώντας τον γρηγορότερα στην αναζήτηση ανδρικών προτύπων (Κανατσούλη, 2008: 275), τα οποία είναι οργανωμένα πάνω σε σχέσεις εξουσίας και υποταγής. Επαναστατεί, λοιπόν, ενάντια στα έμφυλα στερεότυπα και βιώνει τη σκληρότητα με την οποία αυτά αντιστέκονται. Και οι δύο «αντήρωες», έχοντας ανάγκη να συνειδητοποιήσουν ως έφηβοι την ταυτότητά τους, χρειάζεται προηγουμένως να κατανοήσουν τη θέση τους μέσα στο πλαίσιο που οριοθετούν οι ενήλικες δομές της εξουσίας και να εμπλακούν σε καταστάσεις αντιπαράθεσης με εξουσιαστικές δυνάμεις, να την διαπραγματευτούν μαζί τους (Trites, 2000: x). Αυτή η συγκεκριμένη ανάγκη τους, σε συνδυασμό με την επίμονη-επίπονη εστίαση στην επενέργεια των εξωτερικών καταστάσεων και των δυνάμεων που τους πιέζουν και τους ελέγχουν (MacLeod, 1981: 74-75, Iskander, 1987: 7-8), συνδέουν τους δύο συγγραφείς άμεσα με μία «νεορεαλιστική» κίνηση στο πεδίο της Λογοτεχνίας για Εφήβους γύρω στα 1950 (Πολίτης, 2011: 146, 137).

Αν από το 1951, στα χρόνια του «Ψυχρού Πολέμου», τους νέους συντροφεύει ένας παράξενος φίλος, ο Χόλντεν Κόλφιλντ, με κάποτε διεστραμμένες όσο και επαναστατικές ιδέες εναντίον κάθε «κάλπικου» και κατά της «περιρρέουσας απάθειας», περισσότερα

από είκοσι χρόνια μετά θα αποκτήσουν και άλλους συμμάχους-«αντιήρωες», όπως ο Τζέρι Ρενό, οι οποίοι θα δώσουν υπόσταση στον κόσμο των δημιουργών τους, θα τον αναπαραστήσουν, ενώ πραγματώνονται οι ίδιοι ως «Λόγοι», ως υποκείμενα και φορείς σκέψης που κινούνται μέσα σε μεταβαλλόμενα πλαίσια και σε σύνθετα συγκείμενα σχέσεων εξουσίας. Οι ήρωες αυτοί, υπερβαίνοντας τα έμφυλα χαρακτηριστικά τους που στην αρχή προσδιορίζονται βιολογικά, προβάλλουν υπερέμφυλες ταυτότητες που καθορίζονται κοινωνικοπολιτισμικά. Ασφαλώς στηρίζονται σε συμβολοποιήσεις ή γλωσσικές συμβάσεις που μαρτυρούν την εφηβική τους ποιητική, αλλά έχουν ως στόχο τους να τις ξεπεράσουν. Οι αναγνωστικές προσδοκίες που δημιουργούν παρόμοιοι ήρωες, καθώς και η συγκρότηση της έννοιας των υπονοούμενων αναγνωστών με τους οποίους διαλέγονται, υπερβαίνουν πολλές φορές την εποχή συγγραφής των έργων και, αν και προσδιορίζονται ενδοκειμενικά, αποκτούν μία υπεριστορικότητα. Και οι δύο συγγραφείς δεν απευθύνονταν συνειδητά σε έφηβους αναγνώστες, αλλά καταξιώθηκαν κυρίως από αυτούς. Η διαμόρφωση της έννοιας του υπονοούμενου αναγνώστη τους προφανώς ξέφυγε από τις αρχικές προθέσεις των δημιουργών, βοηθώντας τους ίδιους να καταλάβουν τους πραγματικούς αποδέκτες τους. Σαφώς, η έμφυλη επαναστατικότητα των ηρώων τους προσδιόριζε αρχικά τον ενήλικο αποδέκτη τους, το ρόλο του οποίου όμως πολύ γρήγορα πήρε ο έφηβος «πραγματικός» αναγνώστης. Έτσι εξηγείται το πόσο εύκολα αυτός ο αναγνώστης κινείται ανάμεσα σε προσδοκίες και ματαιώσεις, ακολουθώντας τον ήρωα που κινείται συνεχώς ανάμεσα σε αναζητήσεις και διαψεύσεις.

Η προφανής έμφυλη δυναμική της μυθιστορηματικής γραφής προσδιορίζει και άλλα μυθιστορήματα για εφήβους όχι μόνο στην Αμερική αλλά και στην Ευρώπη. Ο Κόρμιερ θα κυριαρχήσει από τη δεκαετία του '70 με τους έφηβους ήρωές του σε όλα σχεδόν τα μυθιστορήματά του που θα ακολουθήσουν, όπου προβάλλεται έντονα η έμφυλη αναπαράσταση της εξουσίας με τη μορφή της βίας, της τρομοκρατίας ή του εκφοβισμού (Πολίτης, 2011: 135-136). Μία τέτοια αναπαράσταση φαίνεται να επιτείνει σημαντικά το ανδροκρατούμενο μυθοπλαστικό σύμπαν των περισσότερων μυθιστορημάτων του ή τη σκόπιμη και μονόπλευρη μάλλον προβολή αρνητικών ανδρικών προτύπων που εκπροσωπούν ουσιαστικά την εξουσία (Tarr, 2002: 104-105, Πολίτης, 2011: 146). Πολλοί άλλοι σύγχρονοι Αμερικανοί συγγραφείς, όπως για παράδειγμα ο Έιβι (Avi) ή η Μ.Ε. Κερ (M.E. Kerr), θα ακολουθήσουν τον τόνο, αν όχι το παράδειγμά του, ενώ αρκετοί άλλοι –περισσότερο μετά τη δεκαετία του '80 και κυρίως γυναίκες ιδιαίτερα γνωστές στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, όπως η Μαγιά Άγγελου (Maya Angelou) ή η Τζόις Κάρολ Όουτς (Joyce-Carol Oates)– θα του δώσουν άλλο ρυθμό και ύφος με το ανδροκρατούμενο μυθοπλαστικό σύμπαν να υποχωρεί, για να αφήσει ζωτικό χώρο σε έφηβες ηρωίδες ή για να αναδείξει και άλλες πτυχές της έμφυλης ταυτότητας (Κανατσούλη, 2008: 215-226). Σε όλα αυτά τα βιβλία, οι αρχικά έμφυλες αναπαράστασεις προσδιορίζονται, τελικά, υπερέμφυλα, ελέγχουν κοινωνικοπολιτισμικές δομές και δίκτυα

σχέσεων, προκαλούν αναγνωστική εγρήγορση, ενεργοποιούν τις υπονοούμενες ή άρρητες πλευρές των αποδεκτών της μυθοπλασίας τους και αναστατώνουν τον εμπειρικό τους κόσμο. Ιδιαίτερα στο Ηνωμένο Βασίλειο, όπου οι αναπαραστάσεις αυτές συνδέονται με ιδιαίτερα προκλητικές αναγνωστικές διαδικασίες, η περίπτωση του Μέλβιν Μπέρτζες (Melvin Burgess) είναι αντιπροσωπευτική.

Ανάμεσα στα θέματα που κυριαρχούν στα βιβλία του Μπέρτζες περιλαμβάνονται: βία, ομοφυλοφιλία, άστεγοι, άτομα με ειδικές ανάγκες, προβλήματα εφηβείας, ανθρώπινες σχέσεις. Στα περισσότερα μυθιστορήματά του θα έλεγε κανείς ότι το έμφυλο της μυθοπλασίας εξαντλείται στις σχέσεις μεταξύ των ηρώων, ενώ προσδιορίζεται εμφανώς κοινωνικοπολιτισμικά. Στο *Junk* (1998), για παράδειγμα, ο δεκαεξάχρονος Ταρ και η δεκατετράχρονη Τζέμα συνδέονται φιλικά και ερωτικά μέσα από τα ναρκωτικά. Αποκτούν ακόμη και παιδί, χωρίς όμως να καταφέρουν να συμβιώσουν κυρίως με τους εαυτούς τους αλλά και με τους άλλους. Η Σάντρα, στην *Παράδοξη ζωή μίας έφηβης* (2007), προβάλλει τη σεξουαλική διάσταση του φύλου της σε τέτοιο βαθμό, ώστε να προσδιορίζει μέσω αυτής της διάστασης την ασυμβίβαστη φύση της που δεν εγκλωβίζεται σε νόρμες και δε δεσμεύεται από στερεότυπες καταστάσεις. Η παράδοξη μεταμόρφωσή της σε σκύλα διαρρηγνύει κάθε φυσικό δεσμό με την οικογένειά της, ενώ η υπερέμφυλη ταυτότητά της αναζητά απεγνωσμένα την ελευθερία, την ανεξαρτησία. Στα μυθιστορήματα αυτά κάθε έμφυλη προοπτική προσδιορίζεται κοινωνικά και μεταφέρει πολιτισμικές εγγραφές που προσδιορίζουν όχι μόνο τον κόσμο των συγγραφέων και των ηρώων τους αλλά κυρίως των αναγνωστών τους. Ο μυθοπλαστικός κόσμος του Μπέρτζες αφυπνίζει συνειδήσεις και αναδεικνύει χαρακτήρες που προβάλλουν τα δομημένα νοήματα του κειμένου μέσω των υπονοούμενων αναγνωστών, ενώ και ενεργοποιούν τους πραγματικούς αναγνώστες με μία σκληρή γλώσσα, σκληρή σαν τις καταστάσεις στις οποίες εμπλέκονται και τους καθορίζουν. Πριν από τον Μπέρτζες θα έπρεπε να αναφέρει κανείς και συγγραφείς, όπως οι: Μπέρναρντ Άσλεϊ (Bernard Ashley), Πολίν Φισκ (Pauline Fisk), Michelle Magorian ή τη Γερμανίδα Μύριαμ Πρέσλερ (Mirjam Pressler), βιβλία των οποίων έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά και όπου τα έμφυλα υποκείμενα διεκδικούν τον κοινωνικό χώρο τους. Δίπλα, ωστόσο, στον Μπέρτζες ο Κέβιν Μπρουκς (Kevin Brooks) μοιράζεται με τους έφηβους ήρωές του τον αγώνα και τις αγωνίες τους. Ο Ρόμπερτ Σμιθ στο *Υπάρχω* (2008), για παράδειγμα, σαν άλλος Άνταμ Φάρμερ στο *Είμαι το τυρί* (1994) του Κόρμιερ, αναδύεται σε έναν αγώνα αναζήτησης μίας αμφίβολης έμφυλης ταυτότητας. Η ένταση της αναζήτησης συνάδει, μάλιστα, με τέτοια αφηγηματική ένταση που ουσιαστικά επιβάλλεται στους αναγνώστες, ώστε να πραγματωθούν ως «λόγοι» σε όλη τη συνέχεια και την ασυνέχειά τους.

Η έμφυλη διάσταση συνυφασμένη με απαιτητικές αναγνωστικές διαδικασίες είναι εμφανής και στην ελληνική γραφή για εφήβους. Χωρίς να υποτιμούμε καθόλου την όλη προσπάθεια των Ελλήνων δημιουργών, η εκδοτική παραγωγή για εφήβους, που παρουσιά-

σε έκρηξη κυρίως μετά το 1990, μπορεί να συσχετιστεί με την κυκλοφορία στα ελληνικά Αμερικανών και άλλων αγγλόφωνων συγγραφέων για εφήβους, γεγονός που κατάφερε να μετριάσει την αρχική «αμηχανία» των Ελλήνων μυθιστοριογράφων, οι οποίοι έγραφαν για εφήβους. Αυτό φαίνεται να τους έδωσε την αρχική ώθηση, επειδή χωρίς δυσκολία μπορεί να γίνει λόγος και για την αυτόνομη πορεία τους. Από τους πρωτεργάτες του εφηβικού μυθιστορήματος στον ελληνικό χώρο ο Μάνος Κοντολέων αντιλαμβάνεται νωρίτερα από άλλους την αναγκαιότητα και τα προσδιοριστικά στοιχεία αυτής της γραφής που κύριο αποδέκτη της έχει το εφηβικό κοινό. Οι έμφυλοι ρόλοι των πρωταγωνιστών του δε διεκδικούν την επιμέρους αυτονομία τους αλλά τη συνύπαρξή τους. Η Φαίδρα και ο Οδυσσέας, για παράδειγμα, στη *Γεύση Πικραμούδαλου* (1998), η Ερατώ και ο Λίνος στο *Ροκ Ρεφρέν* (1999), διεκδικούν τη ζωή τους, παλεύοντας με τη μοίρα, με τον έρωτα, με το θάνατο. Η Λιούμπα στο μυθιστόρημα *Μία ιστορία του Φιοντόρ* (2004), ίσως το πιο έμφυλο δείγμα γραφής του Κοντολέων, αγωνίζεται να διαφυλάξει την έμφυλη αυτονομία και την εθνική της ταυτότητα μέσα σε ένα ρευστό πλαίσιο κοινωνικών αντιθέσεων και ευμετάβολων ανθρώπινων διαθέσεων. Ο «Λόγος» της ηρωίδας συμπορεύεται μόνο με το «Λόγο» ενός άλλου ήρωα, του Μίτια, ενώ αντιτίθεται στους «Λόγους» όλων των άλλων. Εδώ η ταύτιση ενός πραγματικού αναγνώστη με τον υπονοούμενο δεν κατευθύνεται μόνο προς το ρόλο της Λιούμπα ή του Μίτια που συνιστούν «αντιστερότυπα» αλλά και προς εκείνους που εξορκίζουν την αμηχανία ή τη θλίψη τους με μία ουδέτερη στάση απέναντι σε σχέσεις εξουσίας ή σε προθέσεις επιβολής.

Από τους πρωτεργάτες του εφηβικού μυθιστορήματος είναι και η Βούλα Μάστορη. Ιδιαίτερα το μυθιστόρημά της *Στο Γυμνάσιο* (1991) θα μπορούσε να θεωρηθεί τομή για τα ελληνικά δεδομένα. Αν και ο προφανής έμφυλος χαρακτήρας της Άννας διασώζει όλα τα στερεότυπα της ελληνικής επαρχίας της δεκαετίας του '50-'60, η συγγραφέας υπερβαίνει με λεκτική και αφηγηματική τόλμη αυτά τα στερεότυπα, δίνοντάς νέα σημασία στον κοινωνικοπολιτισμικό προσανατολισμό του έμφυλου ρόλου. Η Άννα διεκδικεί το δικαίωμά της στη διαφορετικότητα και αναδεικνύεται σε υπερέμφυλη οντότητα που κάθε αναγνώστης, για την ακρίβεια κάθε αναγνώστρια, θα ήθελε να έχει. Όταν όμως η έμφυλη διάσταση κυφορείται και επιβάλλεται, τελικά, ως εμμονή από τον τίτλο ακόμη ενός μυθιστορήματος που απευθύνεται σε εφήβους —π.χ. *Κουκλίνα ή Ψίθυροι Αγοριών* (της ίδιας), *Τα κορίτσια προτιμούν τους τολμηρούς*, *Διπλό κλικ στον έρωτα* και πολλά άλλα παρόμοια (της Λένας Μερικά)— δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι η αναπαράστασή της καταφέρνει πάντα να απαλλάσσεται από παλαιότερους διαχωρισμούς που ελέγχονται ως ξεπερασμένοι ή άτοποι. Ανεξάρτητα από τους αφηγηματικούς τρόπους και τις σύγχρονες μορφές επικοινωνίας που επιστρατεύονται (για παράδειγμα, Blogs, Facebook) ή από την ένταση των αναγνωστικών διαδικασιών που εγκαινιάζονται, οι έμφυλες αναπαραστάσεις στις περιπτώσεις αυτές εξαντλούνται αναπόφευκτα στα στερεότυπα των βιολογικών τους αντιστοίχων και δεν είναι ικανές να αναστείλουν τη δυσπιστία των έφηβων αναγνωστών.

Αντιρρητικά στο τελευταίο θα μπορούσαν ίσως να λειτουργήσουν η *Ναταλία* της Νένας Κοκινάκη, το *Ξέρι ο καιρός* της Ελένης Μαντέλου, το *δάγκωμα της φράουλας* του Βαγγέλη Ηλιόπουλου, το *Χρόνια τρέχοντας* της Τούλας Τίγκα, το *χαμόγελο της Εκάτης* της Λίτσας Ψαραύτη ή η *Λινέτ* της Ζωρζ Σαρή, για να αναφέρουμε ενδεικτικά μόνο κάποια αντιπροσωπευτικά μυθιστορήματα για εφήβους. Φαίνεται, πάντως, ότι, αν δεν είναι εμφανής η πρόθεση υπέρβασης ή αναθεώρησης των στερεοτύπων, η μυθοπλαστική τους διαχείριση εξαντλείται στην απλή έκθεση μίας γραφής που δεν μπορεί να υπερβεί τον εαυτό της και, πόσω μάλλον, να πείσει τους αποδέκτες της. Ίσως για το λόγο αυτόν η γραφή του Βασίλη Παπαθεοδώρου είναι εξαρχής αιρετική ή μάλλον αναιρετική της ίδιας της δυναμικής της. Ο κόσμος των βιβλίων του, αν και δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ανδροκρατούμενος, αποπνέει την αίσθηση μίας γραφής που θέλει να φαίνεται πειραματική, ενώ είναι ουσιαστικά υπερβατική. Η μάλλον προφητική οργουελικού ύφους μυθοπλασία του μυθιστορήματος *Χνότα στο τζάμι* (2007), για παράδειγμα, η οποία φτάνει στα όρια της «πολιτικής μυθοπλασίας», γίνεται τόσο σύνθετη που δεν αφήνει περιθώρια για αναφορές σε βιολογικά διαχωρισμένα στερεότυπα. Όλοι οι ήρωές του αγωνίζονται να υπάρξουν μέχρι να ανακαλύψουν ότι το ζητούμενό τους είναι να συνυπάρξουν. Ιδιαίτερα ο κεντρικός ήρωας, ο Άλεκ, προσφέρει περισσότερο από τους άλλους μία θέση στον πραγματικό αναγνώστη που θέλει «να χαθεί» μέσα στη μυθοπλασία, αποδεχόμενος το ρόλο που του επιφυλάσσει ο συγγραφέας. Παρόμοια, ο Θανάσης στη *διαπασών* (2009), σαν ένας άλλος Χόλντεν Κόλφιλντ που αγαπά το μίσος και αναζητά την αγάπη, εκφράζει πολλά εφηβικά «θέλω» και μπορεί να αγγίξει την ψυχή του αναγνώστη, προσφέροντάς του τρόπους θέασης των μύθων του(ς). Ο Παπαθεοδώρου, ίσως περισσότερο από άλλους, προκαλεί την εποχή του, ενώ ό,τι συνιστά το μικρόκοσμό του προσδιορίζεται κοινωνικά κατά παρέκκλιση του στερεότυπου και του καθιερωμένου, που δεν το διαπραγματεύεται, αλλά το υπερβαίνει μαζί με τους αναγνώστες του στην προσπάθειά του να σταθμίσει όρια και να μετρήσει αντοχές, τις δικές τους και της κοινωνίας του.

Η επιλεκτική αναφορά μας σε περιορισμένο αριθμό λογοτεχνικών κειμένων για εφήβους σίγουρα δε θα δικαιολογούσε αναγωγές ή γενικεύσεις. Θα επέτρεπε, ωστόσο, τη σύνοψη κάποιων διαπιστώσεων που επιβεβαιώνουν την αρχική υπόθεση εργασίας μας για τη στενή σχέση έμφυλων αναπαραστάσεων και αναγνωστικών διαδικασιών.

Όλα αυτά τα μυθιστορήματα, σκιαγραφώντας τη δύσκολη πορεία έφηβων ηρώων/ηρωίδων προς την κατανόηση του εαυτού τους, προς την αυτοτέλεια και τη δόμηση της (έμφυλης) ταυτότητάς τους, προβάλλουν σε διαφορετικό βαθμό το καθένα ως βασική ορίζουσα της γραφής τους την αναπαράσταση της επώδυνης διαδικασίας ωρίμανσης (Trites, 2000: 7-10). Αν και δεν είναι ακριβώς αυτά που θα χαρακτηρίζαμε «ευχάριστα αναγνώσματα», με την έννοια ότι διαγράφουν μία μάλλον «ζοφερή» ατμόσφαιρα, έχουν τη δυνατότητα να διασώζουν μέσω των μυθοπλαστικών ηρώων τους και των υπονοούμενων αναγνωστών τους την πραγματική ελπίδα, να λειτουργούν ίσως ψυχοθεραπευτικά,

να σε συμπαρασύρουν. Μη λογοδοτώντας υποχρεωτικά σε δεδομένες εμπειρικές πραγματικότητες, εφόσον μπορούν να τις αναμορφώνουν ή ακόμη και να τις υπερβαίνουν, παρόμοιες μυθοπλασίες αναστατώνουν τον εμπειρικό μας κόσμο και μας προσφέρουν εναλλακτικούς τρόπους θεώρησης της πραγματικότητας ή διερεύνησης των γνωστικών σχημάτων που την συγκροτούν (Halliday, 1999: 24).

Παρά τη σύντομη σχετικά ιστορική της διαδρομή σε διεθνές επίπεδο, η Λογοτεχνία για Εφήβους έχει ήδη προσφέρει πολλούς διαφορετικούς συνδυασμούς και έχει προτείνει ποικίλες αποκλίσεις αναφορικά με την παρουσίαση των αναγνωστικών εμπειριών για τους νεαρούς ενήλικους, ενώ έχει κυριολεκτικά αλλάξει το πλαίσιο θεώρησης της έννοιας της εφηβείας και της πρόσληψής της από τους ίδιους τους εφήβους και από τους ενήλικους (Karlan, 2008: 42). Η ελληνική παρουσία στη γραφή για εφήβους, καθώς και στην προβληματική της, έχει αναπτύξει μία τέτοια δυναμική για περισσότερες από δύο δεκαετίες, ώστε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και σημαίνουσα και αναγνωρίσιμη κυρίως σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Ιδιαίτερα η συμβολή συγγραφέων που υπερβαίνουν τις στερεότυπες αντιλήψεις των έμφυλων ρόλων και δε συγκροτούν τις αναπαραστάσεις τους ερήμην των «Λόγων» των αναγνωστών τους προοιωνίζεται μία θετική και «προκλητική» συνέχεια.

Τέλος, η αξιοποίηση βασικών θέσεων της προβληματικής, την οποία συνεχίζουν να εμπλουτίζουν οι Σπουδές του Φύλου, συνεισφέρει ουσιαστικά στην ανάδειξη θεωρητικών κυρίως παραμέτρων που προβάλλουν την ιδιαιτερότητα της «εφηβικής ποιητικής» και αποδεικνύονται καταλυτικές όχι μόνο στο επίπεδο της ενήλικης γραφής αλλά κυρίως στην προοπτική της εφηβικής αναγνωστικής της πραγμάτωσης.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς Πηγές

- Κοντολέων Μ., *Γεύση Πικραμύδαλου*, Αθήνα, Πατάκης, 1998.
- Κοντολέων Μ., *Μία Ιστορία του Φιοντόρ*, Αθήνα, Πατάκης, 2004.
- Κοντολέων Μ., *Ροκ Ρεφρέν*, Αθήνα, Πατάκης, 1999.
- Κόρμιερ Ρ., *Είμαι το Τυρί*, μτφρ. Κ. Κοντολέων, Αθήνα, Πατάκης, 1994.
- Κόρμιερ Ρ., *Ο Πόλεμος της Σοκολάτας*, μτφρ. Μ. Κονδύλη, Αθήνα, Πατάκης, 1993.
- Μάστορη Β., *Στο Γυμνάσιο*, Αθήνα, Πατάκης, 1991.
- Μπέρτζες Μ., *Η Παράδοξη Ζωή μίας Έφηβης*, μτφρ. Μ. Σκαμάγκα, Αθήνα, Μίνωας, 2007.
- Μπέρτζες Μ., *Junk*, μτφρ. Κ. Κοντολέων, Αθήνα, Πατάκης, 1998.
- Μπρουκς Κ., *Υπάρχω*, μτφρ. Μ. Αβαγιανού, Αθήνα, Πατάκης, 2008.
- Παπαθεοδώρου Β., *Στη Διαπασών*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2009.
- Παπαθεοδώρου Β., *Χνότα στο Τζάμι*, Αθήνα, Κέδρος, 2007.

- Salinger J.D., *Ο φύλακας στη σίκαλη*, μτφρ. Τζ. Μαστοράκη, Αθήνα, Επίκουρος, 1978.

Δευτερογενείς Πηγές

- Αναγνωστοπούλου Δ., *Αναπαραστάσεις του γυναικείου στη λογοτεχνία*, Αθήνα, Πατάκης, 2010².
- Abrams M.H., *Λεξικό λογοτεχνικών όρων: Θεωρία, Ιστορία, Κριτική Λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. Δεληβοριά, Σ. Χατζηιωαννίδου, Αθήνα, Πατάκης, 2006².
- Baudry J.-L., «Ο Φρόνιτ και η “Λογοτεχνική Δημιουργία”», Β. Καλλιπολίτης (επιμ.), *Λογοτεχνία και Ψυχανάλυση*, μτφρ. Λ. Κασίμη, Αθήνα, Εξάντας, 1990: 54-90.
- Bessière J., «Λογοτεχνία και Αναπαράσταση», M.Angenot, J.Bessière, D. Fokhema και E. Kusher (επιμ.), *Θεωρία Λογοτεχνίας: Προβλήματα και προοπτικές*, μτφρ. Τ. Δημητρούλια, Αθήνα, Gutenberg, 2010: 491-517.
- Brown R., *Prejudice: Its Social Psychology*, Oxford, Blackwell, 1995.
- Butler J., *Αναταραχή Φύλου: Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ. Γ. Καραμπέλας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2009.
- Connell R.W., *Το κοινωνικό φύλο*, μτφρ. Ε. Κοτσιφού, Αθήνα/Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2006.
- Foucault M., *Η αρχαιολογία της γνώσης*, μτφρ. Κ.Παπαγιώργης, Αθήνα, Εξάντας, 1987.
- Halliday M.A.K., «Η γλώσσα και η αναμόρφωση της ανθρώπινης εμπειρίας», μτφρ. Χ. Λύκου, *Γλωσσικός Υπολογιστής*, 1.1 /1999: 24.
- Hawthorn J., *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο: Μία εισαγωγή στη Θεωρία της Λογοτεχνίας*, μτφρ. Μ. Αθανασοπούλου, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 20024.
- Iser W., *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1978.
- Iser W., *The Implied Reader: Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1974.
- Iskander S.P., «Readers, Realism, and Robert Cormier», *Children’s Literature*, 15/1987: 7-18.
- Κανατσούλη Μ., *Ο ήρωας και η ηρωίδα με τα χίλια πρόσωπα: Νέες απόψεις για το φύλο στην παιδική λογοτεχνία*, Αθήνα, Gutenberg, 2008.
- Kaplan J.S., «Perception and Reality: Examining the Representations of Adolescents in Young Adult Fiction», *The Alan Review*, 36.1/2008: 42-49 <<http://scholar.lib.vt.edu/ejournals/ALAN/v36n1/pdf/kaplan.pdf>> [Ημερομηνία ανάκτησης: 15/10/2011].
- MacLeod A.S., «Robert Cormier and the Adolescent Novel», *Children’s Literature in Education*, 12.2/1981: 74-81.
- Mitchell W.J.T., «Representation», F. Lentricchia and T. McLaughlin (eds.), *Critical Terms*

for Literary Study, Chicago/London, The University of Chicago Press, 1990: 11-22.

- Nikolajeva M., *Aesthetic Approaches to Children's Literature: An Introduction*, Lanham, Maryland /Toronto/Oxford, The Scarecrow Press, Inc., 2005.
- Πολίτης Δ., «Ανήσυχη Εφηβεία vs. Ενήλικη Εξουσία: Η “Κατάθεση” του Ρόμπερτ Κόρμιερ», Μ. Κανατσούλη και Δ. Πολίτης (επιμ.), *Σύγχρονη Εφηβική Λογοτεχνία: Από την ποιητική της εφηβείας στην αναζήτηση της ερμηνείας της*, Αθήνα, Πατάκης, 2011: 133-154.
- Paul L., «Ο φεμινισμός σε επανεξέταση», P. Hunt (επιμ.), *Κατανοώντας τη λογοτεχνία για Παιδιά*, μτφρ. Χρ. Μητσοπούλου, Αθήνα, Μεταίχιμο, 2009: 202-226.
- Reynolds K., *Radical Children's Literature: Future Visions and Aesthetic Transformations in Juvenile Fiction*, New York, Palgrave MacMillan, 2007.
- Tarr A.C., «The Absence of Moral Agency in Robert Cormier's *The Chocolate War*», *Children's Literature*, 30/2002: 96-124.
- Thomson J., «Adolescents and Literary Response: The Development of Readers», *Children's Literature Association Quarterly*, 15.4/1990: 189-196.
- Trites, R. S., *Disturbing the Universe: Power and Repression in Adolescent Literature*, Iowa, Iowa University Press, 2000.
- Χαλκιά Α., *Έμφυλες Βιαιότητες: Εξουσία, Λόγος, Υποκειμενικότητες*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2011.
- Verbum M., «Παλεύοντας με τις έννοιες: Οι γυναικείες σπουδές στην Ολλανδία», Α. Κοτζάμπαση και Ζ. Χρονάκη (επιμ.), *Οι γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα και η ευρωπαϊκή εμπειρία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1996: 25-36.